प्रमाण

- **संक्षिप्तमध्ये शब्दांची ओळख**
- प्रमाता – ज्ञान घेणारा व्यक्ति म्हणजे प्रमाता.
- प्रमाण – योग्य ज्ञान मिळण्यासाठी वापरलेले साधन म्हणजे प्रमाण.
- प्रमेय – ज्या बद्दल ज्ञान मिळवायचे आहे ती वस्तु किंवा विषय म्हणजे प्रमेय.
- प्रमिती – प्रमाणाद्वारे मिळालेले योग्य व सत्य ज्ञान म्हणजे प्रमिती.
- प्रमा – योग्य व यथार्थ ज्ञान म्हणजे प्रमा.
- अप्रमा – चुकीचे किंवा अयोग्य ज्ञान म्हणजे अप्रमा.

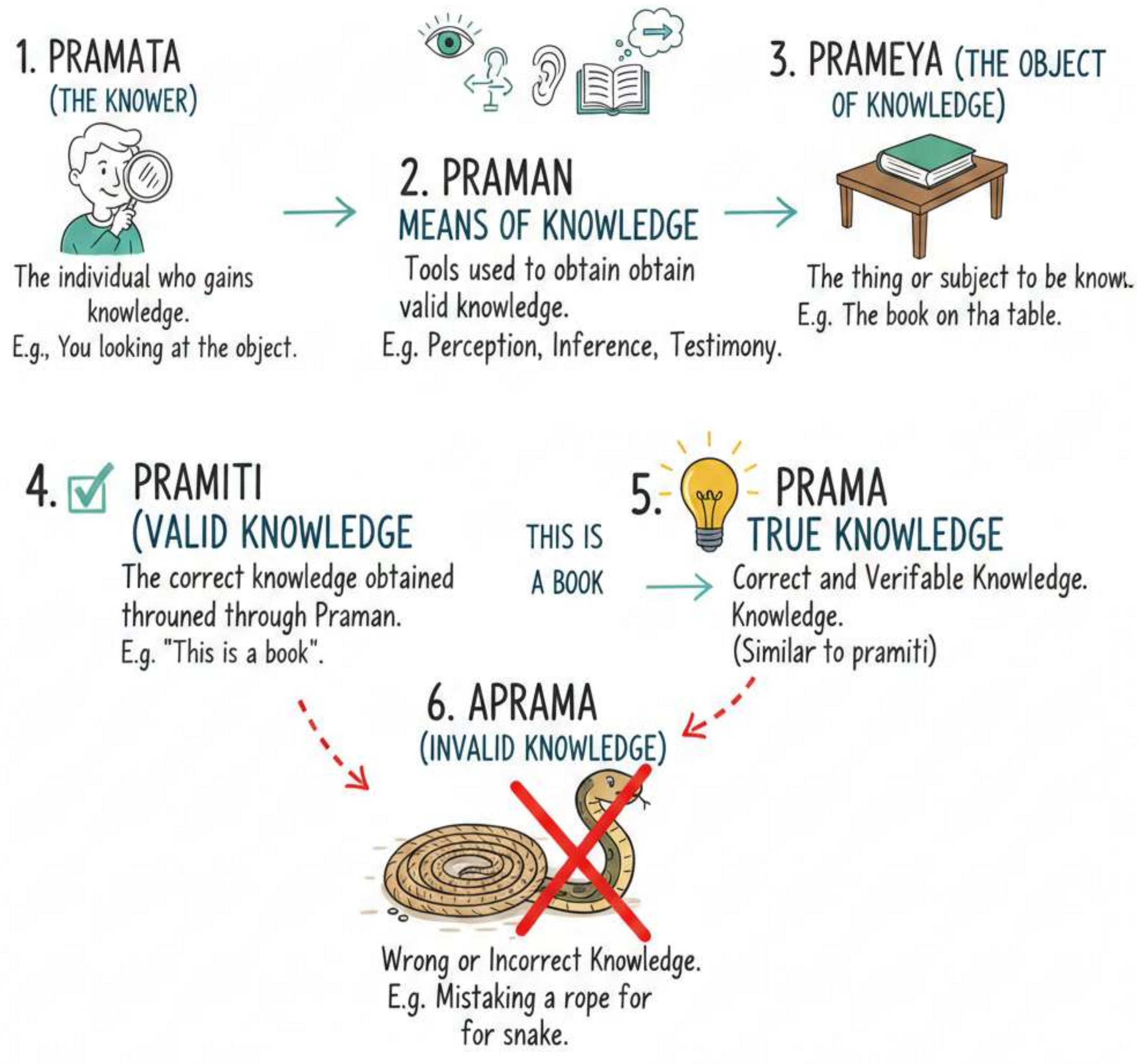

- **प्रमाण पर्याय** - उपलब्धि, साधन, ज्ञान, परीक्षा, करण, माध्यमं

प्रस्तावना

- **परिभाषा प्रकरण -**

	Ref	**परिभाषा**
प्रमाण	न्याय	**प्रमीयते अनेन इति प्रमाणम् |** (ज्याद्वारे यथार्थ ज्ञान मिळते)
	न्या. वा	अर्थोपलब्धिः हेतुः प्रमाणम्ः । - न्याय वार्तिक
	वात्सायन	प्रमाता येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणम् ।
	तर्कदीपिका	प्रमाताः करणं प्रमाणम् ।
	उदयनाचार्य	यथार्थ अनुभवः प्रमा, तत् साधनं च प्रमाणम् ।
	तर्कभाषा	प्रमाकरणं प्रमाणम्, यथार्थानुभवः प्रमा, साधकतमं करणम् ।
	इतर	उपलब्धि साधनानि प्रमाणानि । **सम्यक ज्ञानं प्रमाणम् ।** - न्यायदीपिका
परीक्षा	चक्रपाणी	परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते वस्तुस्वरूपमनयेति परीक्षा ।
	गंगाधर	परीक्ष्यते यया बुद्ध्या सा परीक्षा ।
	वात्स्यायन	**प्रमाणैरर्थावधारणं परीक्षा ।**
प्रमा	उदयनाचार्य	**यदर्थविज्ञानं सा प्रमा**
	तत्त्वचिंतामणि	यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः प्रमा ।
	तर्कसंग्रह	तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थः ।
प्रमेय	वात्स्यायन	**यो अर्थः प्रमीयते तत्प्रमेयम्**
	गंगाधर राय	प्रमाणेन प्रमीयते यत् तत् प्रमेयम् ।
प्रमाता	चरक	आत्मा ज्ञः करणैर्योगान् ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।

- प्राप्त झालेले ज्ञान यथार्थ आहे की नाही हे पाहण्यासाठी 2 वाद सांगितले आहेत.
    - स्वतः प्रमाण्यवाद, परतः प्रमाण्यवाद

- **बुद्धि / ज्ञान विवेचन**
- **पर्याय** - बुद्धि, उपलब्धि, ज्ञान, महत् बुद्धित्व
- **बुद्धि परिभाषा**
    - तर्कसंग्रह - सर्व व्यवहार हेतुरगुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । (सर्व व्यवहाराचे ज्ञान ज्या कारणाने होते ते बुद्धि)
    - चक्रपाणि - बुद्धिस्तूहापोहज्ञानम् । (उहापोह करुन ज्ञान मिळवणे या बुद्धि म्हणतात)
    - सांख्य - विषय युक्त मनाचे परिणाम विशेषला ज्ञान म्हणतात
    - माध्वाचार्य – मनाचे परिणाम म्हणजेच ज्ञान असते.
- **ज्ञान कसे होते ?** –
    - आयुर्वेद, न्याय, वैशेषिक - आत्मामनइन्द्रियविषय यांच्या सन्निकर्षाने ज्ञान होते. ज्ञान हे निराकार व अनित्य असते.
    - वेदान्त दर्शन - मन हे विषय प्रदेशामध्ये जावून तदाकार होते.

- **बुद्धि प्रकार** –
- प्रशस्तपाद अनुसार - 2
    1) विद्या (यथार्थ ज्ञान) 2) अविद्या (अयथार्थ ज्ञान)
- तर्कसंग्रह - 2 – स्मृति, अनुभव

1) स्मृति

- दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते । - च.शा. 1
- अनुभवजन्य ज्ञान स्मृतिः । - तर्कसंग्रह
- **संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः** । - तर्कसंग्रह
- दृष्टं प्रत्यक्षोपलक्षणम्, श्रुतं त्वागमप्रतितम्, तेन सर्वपूर्वानुभूतावरोधः । - चक्रपाणि
- स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् । - न्याय दर्शन
- आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः । - वैशेषिक
    - तर्कसंग्रह अनुसार स्मृति प्रकार - 2
        A) प्रमाजन्य यथार्थ
        B) अप्रमाजन्यः अयथार्थ

- चरक अनुसार स्मृति प्रकार - 8

  A) निमित्तकारण B) सत्वानुबंध C) रूपग्रहण D) अभ्यास
  E) सादृश्य F) ज्ञानयोग G) सविपर्यय H) पुनः श्रुत

- न्यायदर्शन अनुसार स्मृतिचे 24 कारण

प्रणिधान	परिग्रहं	विरोध	भय	निबन्ध	आश्रयाश्रित
अतिशय	अभ्यास	सम्बन्ध	प्राप्ति	क्रिया	लिंग
आनन्तर्य	व्यवधान	राग	लक्षण	वियोग	सुख-दुःख
सादृश्य	एककार्य	इच्छा-द्वेष	अधर्म	धर्म	अर्थित्व

2) अनुभव

- अनुभवो नाम स्मृतिष्यतिरिक्तं ज्ञानम् | - तर्कभाषा
- तद्भिन्नं ज्ञानम् अनुभवः | - तर्कसंग्रह
- अनुभव प्रकार - 2

A) यथार्थ अनुभव (प्रमा)

- यथार्थं अनुभवः प्रमा | - उदयनाचार्य
- यद् अर्थविज्ञानं सा प्रमा | - वात्स्यायन
- यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभव: प्रमा | - तत्वचिंतामणि
- वस्तु जाशी आहे तसेच त्याचे ज्ञान होणे म्हणजे यथार्थ अनुभव असते.
- उदा. –अश्वला पाहून अश्वाचेच ज्ञान होणे.
- यथार्थ अनुभव प्रकार - 4 - प्रत्यक्ष, अनुमिति, उपमिति, शब्द

B) अयथार्थ अनुभव (अप्रमा)

- अयथार्थानुभवोऽप्रमा | - तर्कसंग्रह
- तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः |
- वस्तु जशी आहे त्याचे तसेच ज्ञान न होता काही अन्य ज्ञान होणे.
- उदा. – अश्वाला पाहून श्वान आहे असे समजणे
- अयथार्थ अनुभव प्रकार - 3

I. संशय

- अथ संशयः संशयो नाम सन्देहलक्षणा तु सन्दिग्धेष्वर्थष्वनिश्चयः | - च.वि8
- **जिज्ञासाजनकं ज्ञानं संशयः** | - तर्कभाषा
- एकस्मिन धर्मणि विरुद्धनानाधर्म वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं संशयः | यथा स्थाणुर्वा पुरुषोवेति | -त.सं
- उदा. - शुष्क वृक्षला पाहून व्यक्तिचा आभास होणे.
- **संशय प्रकार 3** - (तर्कभाषा)

  अ) समानधर्म दर्शनजन्य, आ) विप्रतिपत्तिजन्य, इ) असाधारणधर्मजन्य

II. विपर्यय –

- **मिथ्याज्ञानं विपर्ययः** | यथा शुक्ति इद् रजतं इति | (तर्कसंग्रह)
- विपर्ययौ मिथ्याज्ञानम् तद्दरूपप्रतिष्ठम् | - योगसूत्र
- अतस्मिस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः | - प्रशस्तपाद
- मिथ्या ज्ञानाला विपर्यय म्हणतात.
- उदा. – चमकणाऱ्या शुक्तिला पाहून त्याला रजत मानणे.

III. तर्क -

- व्याप्यारोपेण व्यापकरोपस्तर्कः | यथा यदि वन्हिर्नस्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्याद् इति || - त.सं
- अविज्ञात तत्वेर्थे कारणोपपत्तितस्तत्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः | - न्यायसूत्र
- एखाद्या अज्ञात वस्तुला यथार्थ रूपाने समजण्यासाठी कारण आणि उत्पत्तिपूर्व विचारविमर्श करणे याला तर्क म्हणतात.
- सर्वदर्शनसंग्रह ग्रंथमधील अक्षपाद दर्शनमध्ये 11 तर्कविशेष सांगितले

➢ तर्क प्रकार - 5

अ) व्याघात – केलेल्या विधानानेच ते विधान असत्य होणे

उदा – मि मुका आहे, हे बोलून सांगणे.

आ) आत्माश्रय - लक्षण सांगताना त्या लक्षणाचाच आधार घेणे

उदा. ब्राह्मणचा पुत्र ब्राह्मण. यात ब्राह्मणचा विशिष्ट अर्थ ज्ञात होत नाही.

इ) अन्योन्याश्रय - वाक्यश्रवण जागृत्तिचे कारण आणि जागृति वाक्यश्रवणचे कारण |

उदा. कणाद ऊठ असे म्हणल्यावर कणाद उठतो.

ई) चक्रक / चक्रकापत्ती - परंपराने अन्योन्याश्रय अर्थात् चक्रक

उ) अनवस्था - कल्पनास्थैर्य नसणे.

- FlowChart

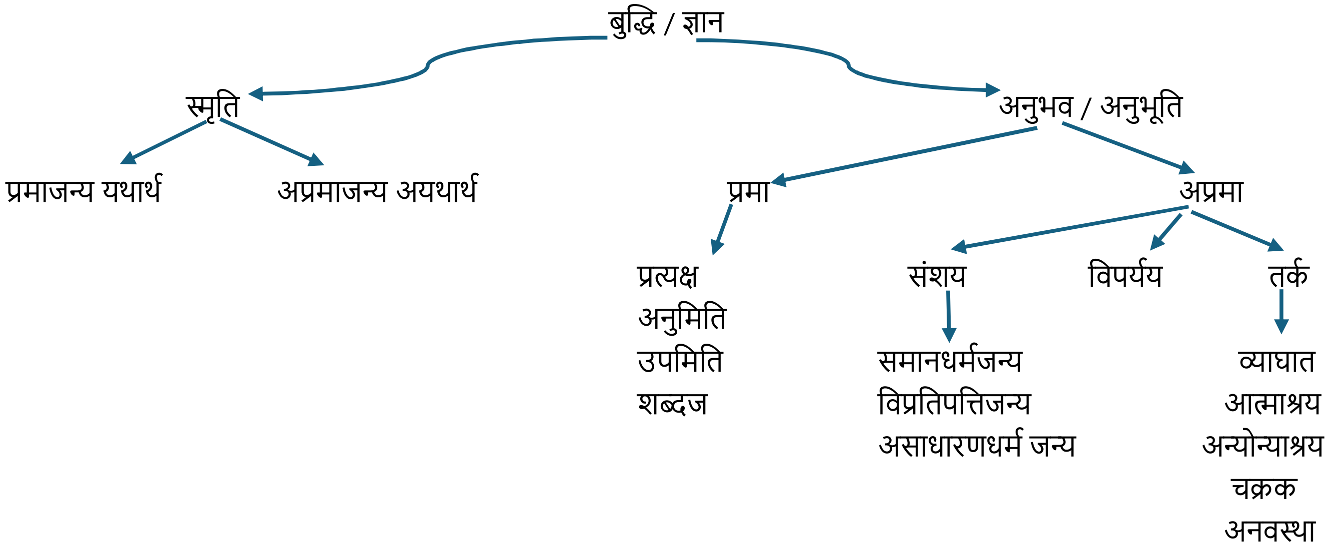

प्रमाण संख्या

प्रमाण संख्या	**सन्दर्भ**	**प्रमाण नाव**
1	चार्वाक	प्रत्यक्ष
2	वैशेषिक, बौद्ध, जैन	प्रत्यक्ष, अनुमान
	माधव सम्प्रदाय	प्रत्यक्ष, शब्द
3	सांख्य, योग, रामानुज	प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द
	चरक (रोग ज्ञानार्थ)	आप्तोपदेश, प्रत्यक्ष, अनुमान (क्रम imp)
4	चरक (पुनर्भव सिद्धिसाठी)	आप्तोपदेश, प्रत्यक्ष, अनुमान, युक्ति
	सुश्रुत	आगम (शब्द), प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान
	न्याय दर्शन	प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द
5	प्रभाकर, पूर्वमीमांसा	प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति
6	कुमारिल भट्ट, वेदान्त	प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति, अनुपलब्धि
8	पौराणिक	प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति, अनुपलब्धि, संभव, ऐतिह्य
9	तांत्रिक	प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति, अनुपलब्धि, संभव, ऐतिह्य, चेष्टा
11	काव्यशास्त्र	प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति, अनुपलब्धि, संभव, ऐतिह्य, चेष्टा, परिशेष, प्रतिभा

- **अष्टविध प्रमाणांचा त्रिविध प्रमाणांमध्ये समावेश** –
- आप्तोपदेशमध्ये - ऐतिह्यचा समावेश
- प्रत्यक्षमध्ये - अनुपलब्धि (अभाव), चेष्टा
- अनुमानमध्ये - उपमान, अर्थापत्ति, संभव, विशेष, प्रतिभा

प्रत्यक्ष प्रमाण

- **निरुक्ति** –
- अक्षमक्षम्प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम् | - प्रशस्तपाद
- अक्षाणीन्द्रियाणी प्राणरसचक्षुस्त्वक् श्रोत्रमनांसि | - प्रशस्तपाद

- **प्रत्यक्ष प्रमाण परिभाषा**
- इन्द्रियार्थं सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् अव्यपदेश्यं अव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् | - न्यायदर्शन
- तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणम् प्रत्यक्षम् | इन्द्रियार्थ सन्निकर्षजन्यं ज्ञान प्रत्यक्षम् || - तर्कसंग्रह
- प्रतिविषय अध्यवसायो दृष्टम् प्रत्यक्षम् | - सांख्य
- प्रत्यक्षं तु खलु तद्यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चोपलभ्यते | - च.वि. 4
- प्रत्यक्षमिति यत्किंचिद् एव अर्थस्ये साक्षात्कारिकं ज्ञानं तद् एव प्रत्यक्षम् |
- साक्षात्कार प्रमाकरणम् प्रत्यक्षम् | - तर्कभाषा

- **प्रत्यक्ष प्रमाण लक्षण**
- आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते | व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते || - च.सू. 11
- यतोभवति इन्द्रियादेः ईदृशी बुद्धिः तत् प्रत्यक्षम् | - च.सू. 11
- चक्षुबुद्ध्यादी आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्दिय अर्थेन | - वात्स्यायन / च.सू. 8 / चक्रदत्त टीका
- प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मनां च इन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते, तत्रात्मप्रत्यक्षा: सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः, शब्दादयस्त्विन्द्रिय प्रत्यक्षा|-च.वि.8
- इन्द्रियेणोन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते | - च.शा

- **प्रत्यक्ष प्रमाणचे भेद** – 2 –
- तर्कसंग्रह - निर्विकल्पक, सविकल्पक प्रत्यक्ष
- तर्कभाषा - अविकल्प व सविकल्प

1) **निर्विकल्पक प्रत्यक्ष**
- तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् | यथा किंचित् इदं इति | - तर्कसंग्रह
- ज्या ज्ञानामध्ये कोणतेही विकल्प (विशेषण इत्यादी) नसतात आणि फक्त एखाद्या वस्तूचे सामान्य ज्ञान होते, त्याला निर्विकल्पक ज्ञान म्हणतात. यामध्ये "ही काहीतरी वस्तू आहे" एवढेच ज्ञान होते.
- निर्विकल्पक हे सविकल्पक ज्ञानाचे पहिले पायरी (प्रारंभिक टप्पा) आहे.
- निर्विकल्पक ज्ञान हे अतिन्द्रिय ज्ञान मानले जाते.

2) **सविकल्पक प्रत्यक्ष**
- सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् | यथा - डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति | - तर्कसंग्रह
- अनुभवात येणाऱ्या प्रत्येक सविकल्पक ज्ञानामध्ये विशेषण, विशेष्य आणि त्यांचा संबंध (संसर्ग) यांचा समावेश असतो. ज्या ज्ञानामध्ये वस्तूचे नाव, जाति, गुण, विशेष्य-विशेषण इत्यादींचे स्पष्ट ज्ञान होते, त्याला सविकल्पक प्रत्यक्ष म्हणतात.
- उदा. "हा डित्थ (लाकडी हत्ती) आहे", "हा ब्राह्मण आहे", "हा श्याम आहे" इत्यादी.
- सविकल्पक ज्ञानाचे प्रकार - 2 – लौकिक, अलौकिक

   A) **लौकिक प्रत्यक्ष**
   - इन्द्रियांचा साक्षात् विषयांशी संबंध येवून ज्ञान होते.
   - लौकिक ज्ञानाचे 2 प्रकार – बाह्य व अभ्यंतर

      अ) **बाह्य लौकिक प्रत्यक्ष**
      - यालाच इन्द्रिय प्रत्यक्ष असे ही म्हणतात –
      - चक्षुरादि पाच ज्ञानेन्द्रियांद्वारे रूपादि विषयांचा होणारे ज्ञान म्हणजेच बाह्यप्रत्यक्ष होय.
      - इन्द्रिय भेदाने बाह्य प्रत्यक्ष ज्ञानाचे 5 प्रकार

        श्रोत्रज प्रत्यक्ष   त्वक् प्रत्यक्ष   चाक्षुष प्रत्यक्ष
        रासन प्रत्यक्ष   घ्राणज प्रत्यक्ष

आ) अभ्यंतर लौकिक प्रत्यक्ष

- यालाच मानस प्रत्यक्ष असे ही म्हणतात
- मनाद्वारे सुख-दुःख, इच्छा-द्वेष इत्यादिचे ज्ञान होणे म्हणजेच अभ्यंतर लौकिक प्रत्यक्ष होय

- इन्द्रिय भेदाने लौकिक प्रत्यक्षचे एकुण प्रकार – 5 + 1 = 6

B) अलौकिक प्रत्यक्ष

- इन्द्रियांचे त्यांच्या विषयांसोबत साक्षात् संबंध न होता जे ज्ञान होते तसेच ज्या ज्ञानाचे प्रत्यक्ष व्यतिरिक्त अन्य कोणतेही प्रमाण नसते त्याला अलौकिक प्रत्यक्ष म्हणतात.
- **अलैकिक ज्ञानाचे 3 प्रकार**

अ) सामान्य लक्षण प्रत्यासत्ति

- यामध्ये वस्तुच्या सामान्य जातीचे (वस्तुसोबत प्रत्यक्ष सन्निकर्ष न होता) ज्ञान होते.
- पूर्वी एकदा घट पहिल्यानंतर पुन्हा प्रत्यक्ष घटाला न पाहता सुद्धा घटाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते.

आ) ज्ञानलक्षण प्रत्यासत्ति

- यात वस्तुच्या विशिष्ट जातीचे ज्ञान होते.
- उदा. बर्फला स्पर्श न करतासुद्धा त्याच्यामध्ये शीतलता आहे हे विशिष्ट गुणाचे ज्ञान होते.
- चंदनचा विचार केल्यावर घ्राणेन्द्रियसोबत संबंध न होता सुद्धा त्याच्या सुगंध या विशिष्ट गुणाचे ज्ञान होते.

इ) योगज प्रत्यासत्ति

- योगी पुरुषांना योगाभ्यास करुन त्याद्वारे प्रत्यक्ष ज्ञान होत
- हे ज्ञान असाधारण प्रत्यक्ष आहे.
- योगज प्रत्यक्ष ज्ञानाचे 2 प्रकार

  I) युक्त - योगी पुरुषांना समस्त पदार्थांचे सदैव ज्ञान होते, ते युक्त आहे.

  II) युञ्जान् – चिंतापरक ज्ञान - ध्यानाद्वारे पदार्थांचे ज्ञान होते. योगीला ध्यान पश्चात् समाधी द्वारा कोणताही वस्तुचे विशेष ज्ञान होते.

- Flowchart

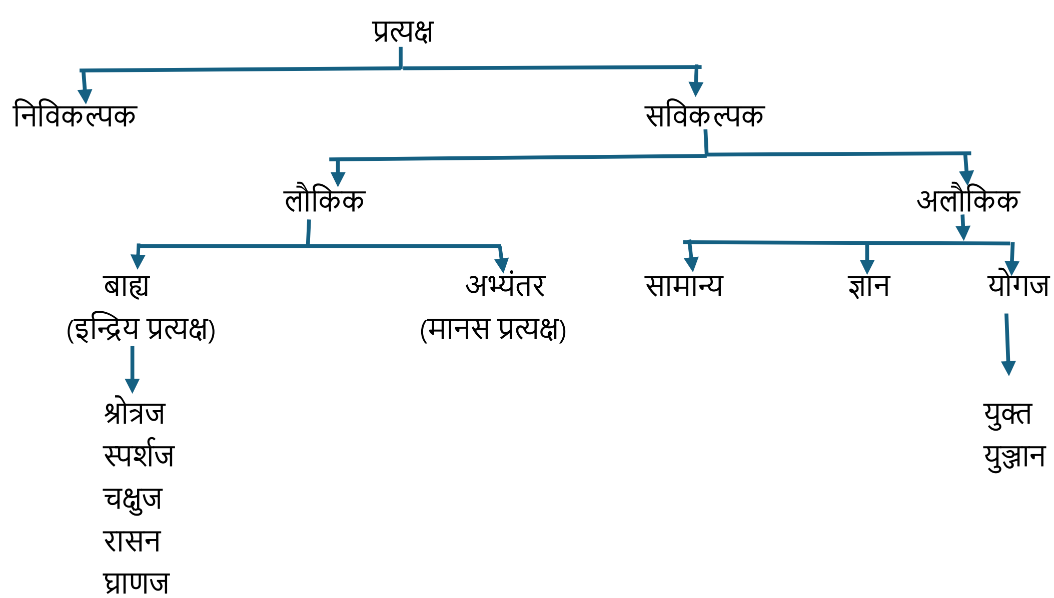

इन्द्रियार्थ सन्निकर्ष

- इन्द्रियांचा त्यांच्या अर्थासोबत होणारा संयोग म्हणजे इन्द्रियार्थ सन्निकर्ष
- **सन्निकर्ष**
- सन्निकर्षो नाम संबंध:
- संबंध प्रकार - 2 - 1) नित्य - (समवाय) 2) अनित्य - (सन्निकर्ष / संयोग)

- **इन्द्रियार्थ सन्निकर्षचे 6 प्रकार – कारिकावली**

1) संयोग सन्निकर्ष
2) संयुक्त समवाय सन्निकर्ष
3) संयुक्त समवेत समवाय सन्निकर्ष
4) समवाय
5) समवेत समवाय
6) विशेषण विशेष्याभावः

1) संयोग सन्निकर्ष
- इंद्रियांना त्यांच्या विषयांचे ज्ञान होणे हेच संयोग सन्निकर्ष आहे.
- इंद्रियांचा द्रव्यांसोबत संयोग झाल्याने द्रव्याचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते
- उदा. – घटाचे चक्षुरेन्द्रियद्वारा प्रत्यक्ष संयोग झाल्याने घटाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते.

2) संयुक्त समवाय सन्निकर्ष
- इन्द्रियांद्वारे द्रव्याच्या गुणादिचे प्रत्यक्ष ज्ञान होणे, यालाच संयुक्त समवाय सन्निकर्ष म्हणले आहे.
- उदा. - घटाच्या रूपाचे (कृष्ण वर्णी, गोलाकार) ज्ञान होणे.

3) संयुक्त समवेत समवाय सन्निकर्ष
- इन्द्रियांद्वारा द्रव्य, गुण व जाती या तीन पदार्थांचा प्रत्यक्ष ज्ञान होणे, यालाच संयुक्त समवेत समवाय सन्निकर्ष म्हणतात.

4) समवाय सन्निकर्ष
- अयुतसिद्ध (अतूट) संबंधाला समवाय म्हणतात.
- शब्द हे आकाशाचे गुण आहे. शब्द व आकाश यांमध्ये समवाय संबंध असतो. श्रोत्रेन्द्रियद्वारे शब्दाचे जेंव्हा प्रत्यक्ष ज्ञान होते तेंव्हा कर्णमध्ये शब्दचा समवाय सन्निकर्ष होतो.

5) समवेत समवाय सन्निकर्ष
- शब्दाची शब्दत्व ही जाती श्रोताला समवेत समवाय सन्निकर्षाने समजते

6) विशेषण विशेष्याभाव सन्निकर्ष
- अभावाचे प्रत्यक्ष ज्ञान ज्याद्वारा होते त्याला विशेषण विशेष्याभाव सन्निकर्ष म्हणतात.
- उदा. भूमिवर घट नाही, असे घटाचे अभावचे ज्ञान होणे. यात घटाचा अभाव हे विशेषण आणि भूमी विशेष्य आहे.

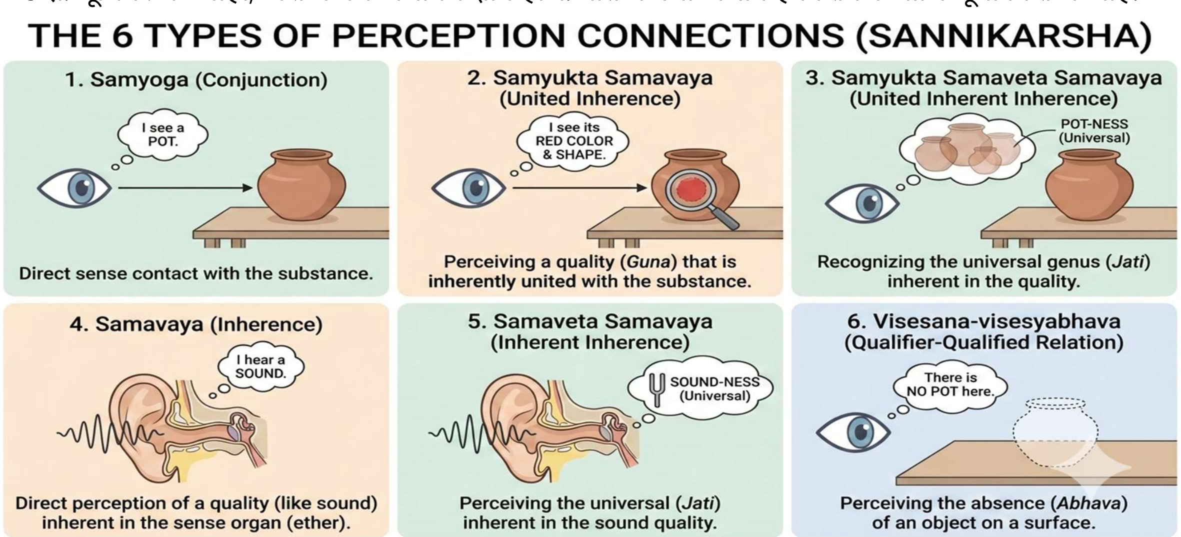

- **आयुर्वेदनुसार इन्द्रिय सन्निकर्षचे स्वरूप –**

- आयुर्वेदमध्ये इन्द्रियार्थ संयोग हे मुख्यतः 2 प्रकारचे आहे.

1) सात्म्य इन्द्रियार्थ संयोग - सम्यक् ज्ञानाची प्राप्ती करणारा. हितकर व स्वास्थ्यरक्षक
उदा. घट, घटाचे रूप व रूपत्व याचे प्रत्यक्ष ज्ञान होणे.

2) असात्म्य इन्द्रियार्थ संयोग – इन्द्रियांचे त्यांच्या विषयांसोबत विषम संयोग होणे.
असात्म्य इन्द्रियार्थ संयोगचे प्रकार - 3 - मिथ्यायोग, अतियोग, अयोग

- **प्रत्यक्ष ज्ञान बाधक भाव किंवा हेतु - 8 (चरक व सांख्य)**

चरक	अतिसन्निकर्षात	अतिविप्रकृष्टात	आवरणात्	करणदौर्बल्यात्	मनःअनवस्थानात्	समानाभिहारात्	अभिभवात्	अतिसौक्ष्यात्
सांख्य	सामीप्यात्	अतिदूरात्	व्यवधानात्	इन्द्रियघातात्	मनोऽनवस्थानात्	समानाभिहारात्	अभिभवात्	सौक्ष्म्यात्

इन्द्रिय विवेचन

- **इन्द्रिय निरुक्ति**

- इन इति विषयाणां नाम तान् इनः विषयान् प्रतिद्रवन्तीति इन्द्रियम् | - माठर
(इन म्हणजे विषय / अर्थ. जे विषयांच्या प्रति द्रवित होतात ते इन्द्रिय)
- यद्वा इन्द्रियस्य आत्मनः लिंग चिन्हम् उपभोगसाधनम् इन्द्रियम् इति |
- इन्द्रः प्राणस्तस्य लिंगम् इन्द्रियम् | - चक्रपाणि

- **इन्द्रिय परिभाषा / व्याख्या -** शरीरसंयुक्त ज्ञान करणम् अतिन्द्रियं इन्द्रियम् | -तर्कभाषा
- **इन्द्रिय लक्षण**

- इन्द्रस्य प्रत्यागात्मनो लिंगम् अनुमानात्मकं, तेन दृष्टं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्येवमभिमतम् |
- इन्द्रियम् इन्द्रलिंगम् इन्द्रदृष्टम् इन्द्रसृष्टम् इन्द्रजुष्टम् इन्द्रदत्तम् इति वा | - पाणिनी सूत्र
- पाणिनीने इन्द्रिय लक्षण पाच अर्थयुक्त सांगितले.
    1) इन्द्रिगम - इन्द्र (प्राण) चे लिंग आहे.
    2) इन्द्रदृष्टम् - इन्द्रद्वारा पाहिले जाते.
    3) इन्द्रसृष्टम् - इन्द्रद्वारा सृजन केले जाते.
    4) इनद्रजुष्टम - इन्द्र युक्त असते.
    5) इन्द्रदत्तम् - इन्द्रद्वारा दिले जाते.

- **इन्द्रियांची उत्पत्ति**

- चरकनुसार - जायते बुद्धिरव्यक्ताद् बुद्ध्याऽहमिति मन्यते | पर खादीन्यहंकारात् उत्पद्यते यथाक्रमम् ||
ततः सम्पूर्ण सर्वांगो जातोऽभ्युदित उच्यते | एकैकाधियुक्तानि खादीनाम् इन्द्रियाणि तु | - च.शा. 1
- सुश्रुतनुसार - भौतिकानि च इन्द्रियाणि आयुर्वेद वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्था | - सुशा. 1 (11 इन्द्रिये – पांचभौतिक)
- सांख्यनुसार - सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकारिकाद् अहंकारात् |
सात्विक अहंकार हे राजस अहंकारच्या सहाय्याने 11 इन्द्रियांची उत्पत्ती करते.
- वैशेषिकनुसार - त्या – त्या महाभूतांचे परमाणुद्वारा (श्रोत्रेन्द्रिय व्यतिरिक्त)

- **इन्द्रिय प्रकार व संख्या**

- सांख्य, वैशेषिक, सुश्रुत – इंद्रियांचे 3 प्रकार
    - ज्ञानेन्द्रिय – 5 कर्मेन्द्रिय – 5 ज्ञानकर्मेन्द्रिय / उभयात्मक / आभ्यंतर इन्द्रिय - 1 - मन

- **इन्द्रियांची विशेषता**

- इन्द्रिय हे प्रमेय आहेत.
- इन्द्रिय स्वयं इन्द्रियगम्य नाहीत.
- इन्द्रिय हे ज्ञानाचे कारण आहे.
- इन्द्रिय सूक्ष्म असल्याने अतिन्द्रिय असतात.

अनुमान प्रमाण

- **विविध शब्दांची ओळख**
- अनुमान प्रमाण - ज्या ज्ञानाद्वारे आपण प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या गोष्टीवरून न दिसणाऱ्या गोष्टीचा तर्क लावतो, त्याला 'अनुमान' म्हणतात. उदा. धूर पाहून अग्नीचा तर्क करणे.
- अनुमिती - अनुमान प्रक्रियेतून जे अंतिम ज्ञान प्राप्त होते, त्याला 'अनुमिती' म्हणतात. हा अनुमानाचा निष्कर्ष असतो.
- व्याप्ती - हेतू (धूर) आणि साध्य (अग्नी) यांच्यातील अविनाभावी आणि कायमस्वरूपी संबंधाला 'व्याप्ती' म्हणतात. "जिथे जिथे धूर आहे, तिथे तिथे अग्नी आहेच," हा नियम म्हणजे व्याप्ती.
- पक्षधर्मता - हेतू (धूर) हा पक्षामध्ये (पर्वतावर) विद्यमान असणे, याला 'पक्षधर्मता' म्हणतात. म्हणजे पर्वतावर धूर प्रत्यक्ष दिसणे.
- परामर्श - व्याप्तीविशिष्ट पक्षधर्मतेचे ज्ञान म्हणजे परामर्श. "व्याप्ती असलेला धूर या पर्वतावर आहे" असा विचार करणे म्हणजेच परामर्श होय.

- **अनुमान निरुक्ति –**
- अनुपूर्वम् हेतु दृष्टा पश्चात मियते इति अनुमानम् |
- अनुमिति करणम् अनुमानम् | - तर्कसंग्रह

- **अनुमान परिभाषा** –
- येन अनुमीयते तद् अनुमानम् | - तर्कभाषा
- अनुमानं खलु तर्को युक्त्यिपेक्षः | यथा अग्नि जरणशक्त्या, बल व्यायाम शक्त्या | - च.वि. 4
- वस्तु यत् परोक्षं पद् अनुप्रत्यक्षात् पश्चाद् यद् मीयते ज्ञायते तद् अनुमानम् | - गंगाधर राय

- **अनुमान प्रमाण लक्षण**
- अनु पश्चात् व्यभिचारि लिंगालिंगी मीयते ज्ञायते येन तदनुमान | - च.सू. 11
- लिंग परामर्शनाऽनुमीयतेऽतो लिंग परामर्थोऽनुमानम् | - तर्कभाषा
- व्याप्तिबलेनार्थ गमकं लिंगम् | - तर्कभाषा
- मितेन लिंगेनार्थस्य पश्चात् मानम् अनुमानम् | - वात्स्यायन
- तल्लिंगि लिंगपूर्वकम् | न्यायवार्तिक

- **अनुमान प्रमाण स्वरूप -** अनुमितिकरणम् अनुमानम् | - तर्कसंग्रह

- **अनुमिति | -** परामर्शजन्य ज्ञानं अनुमितिः | - तर्कसंग्रह

- **परामर्श -** व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्मता ज्ञानं परामर्शः | यथा अग्नि व्याप्य धूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः || तद् जन्य पर्वतो अग्निमानं इति ज्ञानं अनुमितिः | - तर्कसंग्रह

- **व्याप्ति**
- हेतुसाध्ययोः अविनाभाव संबंधः व्याप्तिः |
- साहचर्यो नियमो व्याप्तिः | - तर्कदीपिका
- यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र अग्निः इति साहचर्य नियमो व्याप्तिः | - तर्कसंग्रह
- उदा. - जिथे जिथे धूम आहे तिथे तिथे अग्नि आहे - व्याप्ति

  अग्नि - व्यापक (अधिक स्थानावर राहणारा) धूम - व्याप्य (अल्प स्थानावर राहणारा)

- **पक्षधर्मता**
- व्याप्तस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता | - तर्कसंग्रह
  (हेतुचे पक्षामध्ये राहणे अर्थात् पक्षधर्मता)
- उदा. धूम पर्वतावर असणे = पक्षधर्मता

- **इतर**

साध्य	- अनुमान द्वारा जे सिद्ध करायचे आहे त्याला साध्य म्हणतात. - उदा. - धूमयुक्त पर्वतावर धूमद्वारे अग्निची उपस्थितिला सिद्ध करणे. यात अग्नि – साध्य.
हेतु	- ज्या साधनद्वारा साध्य सिद्ध करायचे असते त्याला हेतु म्हणतात. - उदा. - धूमद्वारे अग्नि सिद्ध करायचे आहे. यात धूम हेतु आहे.
दृष्टांत	- व्याप्ति जिथे सिद्ध आहे ते स्थान किंवा एखादे उदाहरण म्हणजे दृष्टान्त
सिसाधयिश	- अनुभवाने सिद्ध करण्याची इच्छा
पक्ष	- संदिग्ध साध्यवान पक्षः | यथा धूमवत्वे हेतौपर्वतः || - तर्कसंग्रह - जिथे साध्य संदिग्ध असतो, तो पक्ष. - जिथे साध्य सिद्ध करायचे आहे ते स्थान. - उदा. पर्वतावर धूम दिसत असताना त्या पर्वतावर अग्नि आहे असे अनुमान करतो तेंव्हा तो पर्वत "पक्ष" होतो.
सपक्ष	- निश्चितसाध्यवान् सपक्षः | यथा तत्र एव महानसः | - तर्कसंग्रह - जिथे साध्य निश्चितरूपाने असतो ते स्थान - सपक्ष - यालाच दृष्टांत म्हणतात. - उदा – महानस म्हणजेच स्वयंपाक घरामध्ये निश्चित रुपाने अग्नि आणि धुर हे पहायला मिळतात.
विपक्ष	- निश्चित साध्य अभाववान् विपक्षः | यथा तत्रैव महाह्रदः | - तर्कसंग्रह . - जिथे साध्यचा अभाव निश्चितरूपाने असतो त्याला विपक्ष म्हणतात. - व्यतिरेक व्याप्ति जिथे सिद्ध असते ते स्थान - विपक्ष - उदा. - जलाशय

व्याप्तिविमर्श

- व्याप्ति प्रकार – 2 - अन्वय व्याप्ति व व्यतिरेक व्याप्ति

1) अन्वयव्याप्ति
- अन्वयेन निरूपिता व्याप्ति अन्वयव्याप्तिः | - तर्कसंग्रह
- हेतुसाध्ययोः व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः | -तर्कदीपिका
- हेतु व साध्य यांचा सकारात्मक (होकारात्मक) संबंध म्हणजेच अन्वय व्याप्ति.
- जिथे हेतु आहे तिथे साध्य असतोच.
- उदा. जिथे धूम आहे तिथे अग्नि आहे. (हेतुचा उच्चार प्रथम)

2) व्यतिरेक व्याप्ति
- व्यतिरेकेण या व्याप्तिः निरुप्यते सा व्यतिरेक व्याप्तिः | - तर्कसंग्रह
- तद् अभावयोः व्याप्तिः व्यतिरेक व्याप्तिः | - तर्कदीपिका
- व्यतिरेक म्हणजे अभाव. साध्यचा अभाव जिथे असतो तिथे हेतुचासुद्धा अभाव असतो.
- साध्य आणि हेतु यांचा नकासत्मक संबंध
- उदा. – जिथे वन्हि नाही तिथे धूम सुध्दा नाही. (साध्यचा उच्चार प्रथम)

- **व्याप्तिग्रह** –
- व्यप्तिचे ज्ञान ज्याने होते त्याला व्याप्तिग्रह म्हणतात.

अनुमान प्रकार

- **चरकोक्त अनुमान प्रकार – 3**
- प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं च अनुमीयते | वन्हिर्निगुढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् || - च.सू. 11

1) **वर्तमानकालिन अनुमान** - धूम पाहून गुढरूपी अग्निचे अनुमान करणे.
2) **भूतकालिन अनुमान** - गर्भ दर्शनाने मैथुनचे अनुमान करणे.
3) **भविष्यकालिन अनुमान** – बीज पाहून भविष्यामध्ये उत्पन्न होणारे वृक्षाचे अनुमान करणे.

- **न्याय दर्शनोक्त प्रकार – 3**

1) **पूर्ववत् अनुमान –**

- कारण पाहून भविष्यमध्ये उत्पन्न होणारे कार्याचा अनुमान करणे.
- उदा. - मेघ पाहून येणारी वर्षाचा अनुमान करणे.
- चरकोक्त भविष्यकालिन अनुमान

2) **शेषवत् अनुमान**

- कार्य पाहून कारणाचे अनुमान करणे.
- उदा – नदीच्या पूराला पाहून पूर्वी झालेली वर्षाचा अनुमान करणे.
- चरकोक्त भूतकालिन अनुमान

3) **सामान्यतोदृष्ट अनुमान**

- एक वस्तु पाहून उत्पन्न होणारे तत्समान वस्तुंचे अनुमान करणे.
- उदा. – एका आम्रवृक्षावर आम्र आलेले पाहून इतरही आम्र वृक्षावर आम्र आले असणार याचा अनुमान करणे. किंवा धूम पाहून अग्निचा अनुमान करणे.
- चरकोक्त वर्तमानकालिन अनुमान

- **लिंगपरामर्श - व्याप्ति नुसार - 3 प्रकार -** अन्वयी अनुमान, व्यतिरेकी अनुमान, अन्वय व्यतिरेकी अनुमान
- **व्याख्या –**
    - स्वार्थानुमिति परार्थानुमितित्योलिंगपरामर्श एव करणम् | तस्माद् लिंगपरामर्शो अनुमानम् | - तर्कसंग्रह

(स्वार्थानुमिति आणि परार्थानुमिति दोघांमध्ये सुद्धा लिंगपरामर्श कारण असते. अतः अनुमितिचा कारण असल्याने लिंगपरामर्श हेच अनुमान आहे.)

- **लिंगपरामर्श प्रकार – 3**
    - अन्वय = साहचर्य - तत् सत्वे तत् सत्वं समन्वयः | अर्थात् एक असताना त्याच्या सोबत दूसरा असतोच. त्याला अन्वय म्हणतात. जसे जिथे धूम असतो तिथे अग्निही असतो (स्वयंपाकघर). हे अन्वय असते.
    - व्यतिरेक - (अन्वयच्या विपरीत) - तद् अभावे तद् अभावो व्यतिरेकः | अर्थात् एखादा नसल्यावर दूसराही नसतो. जसे जिथे अग्नि नसतो तिथे धूमही नसतो (जलाशय). हे व्यतिरेक असते.

1) **केवलान्वयि**

- अन्वयमात्रव्याप्तिकम् केवलान्वयि |
- ज्या लिंगसोबत फक्त अन्वय प्राप्ति होते त्याला केवलान्वयि लिङ्ग म्हणतात.
- उदा - यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवत् | अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्व योर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति, सर्वस्यापि प्रमेयत्वाद अभिधेत्वाच्च | - तर्कसंग्रह

2) **केवलव्यतिरेक**

- व्यतिरेक मात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरिकी | - तर्कसंग्रह
- ज्या लिङ्गसोबत फक्त व्यतिरेक व्याप्ति असते त्याला केवलव्यतिरेकी लिंग म्हणतात.
- उदा.- यथा पृथ्वीतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्वात् | यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद् गंधवत | यथा जलम् | - तर्कसंग्रह

3) **अन्वयव्यतिरेक**

- अन्वयेन व्यतिरेकेण व्यप्तिमदन्वय व्यतिरेकी | - तर्कसंग्रह
- जिथे अन्वय एवं व्यतिरेक दोन्ही प्रकारांची व्याप्ति होते त्याला अन्वय व्यतिरेकी म्हणतात.

- **तर्कसंग्रहोक्त अनुमान प्रकार - 2**

1) स्वार्थानुमान -

- स्वार्थ स्वानुमित्तहेतुः |
- जे अनुमति स्वत:पर्यंतच मर्यादित राहते त्या अनुमितिला स्वार्थानुमिति व तत्कारणीभूत अनुमानला स्वार्थानुमान म्हणतात.
- स्वार्थानुमान क्रम = व्याप्तिग्रह → विशिष्ट स्थानपर साध्य संदेह → हेतुदर्शन → व्याप्तिस्मरण → लिंगपरामर्श → अनुमिति

2) परार्थानुमान

- यत्तु स्वयं धूमादिग्निम् अनुमानाय परं प्रति बोधयितुं पंचावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् |
- स्वत:ला समजलेली अनुमिति दूसऱ्या व्यक्तिला सांगुन समजवण्यासाठी ज्या अनुमान पद्धतिचा उपयोग केले जाते त्याला परार्थानुमान म्हणतात.
- यासाठी पंचअवयवांची आवश्यकता असते. यालाच न्यायदर्शनमध्ये 'न्यायव्याक्य' असे म्हणले आहे.

पंचावयव वाक्य

- **तर्कसंग्रह** - पंचावयव वाक्य – 1. प्रतिज्ञा 2. हेतु 3. उदाहरण 4. उपनय 5. निगमन

पंचावयव	वर्णन
प्रतिज्ञा	- साध्यनिर्देश: प्रतिज्ञा | - न्यायदर्शन (पक्षावर साध्याचे निर्देश करणे यालाच प्रतिज्ञा म्हणतात.) - पर्वतो अग्निमान् इति प्रतिज्ञा | - तर्कसंग्रह ('पर्वत अग्निमान आहे' हे प्रतिज्ञा आहे.) - साध्याच्या सिद्धिसाठी जो सिद्धांत वाक्य म्हणले जाते ते प्रतिज्ञा आहे.
हेतु	- हेतुर्नामोपलब्धि कारणं | - च.वि.8 (उपलब्धि (ज्ञान) चे साधनभूत कारणाला हेतु म्हणले जाते.) - उदाहरण साधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः | - न्यायदर्शन - कोणत्याही कार्याचे कारण अर्थात् हेतु - उदा . धूमवत्वाद् इति हेतुः | - तर्कसंग्रह (धूम या कारणाने वन्हिची सिद्धि होते, व पर्वत धूमवान् आहे हे हेतु आहे.)
उदाहरण	- लौकिकपरीक्षकाणां याग्निन्र्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः | - न्यायदर्शन - दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यं | - च.वि. 8 - ज्या स्थानमध्ये लौकिक (साधारण मानव / मूर्ख) आणि परीक्षक दोघांना विषयाचे ज्ञान समानरुपाने होतो, त्याला दृष्टान्त (उदाहरण) म्हणतात. - उदा.- योयो धूमवान इति उदाहरणम् यथा महानसः | - तर्कसंग्रह (जे धूमवान् असते ते अग्निमान असते. जसे स्वयंपाकघर)
उपनय	- उदाहरणपेक्षस्त थेत्युपनयः | - न्यायदर्शन - तथा च अयम् इति उपनयः | - तर्कसंग्रह - उदाहरण अनुसार साध्याचे समर्थन करणे हे उपनय आहे. - उदा. – हे पर्वतसुद्धा (स्वयंपाकघरा समान) वन्हिव्याप्य धूमयुक्त आहे.
निगमन	- हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञाः पुनर्वचनं निगमनम् | - न्यायदर्शन - तस्तात्तथेतिनिगमन् | - तर्कसंग्रह - हेतु प्रदर्शित करुन निष्कर्ष रूपामध्ये आपली प्रतिज्ञा पुन्हा उच्चार करणे हे निगमन असते. - उदा. - अतः पर्वत अग्निमान आहे.

- **चरकोक्त परार्थानुमान – च.वि 8**

		वर्णन	उदाहरण
1)	प्रतिज्ञा	प्रतिज्ञानम् साध्यवचनम्	पुरुष नित्य आहे
2)	हेतु	हेतुर्नामोपलब्धि कारणम् तत् प्रत्यक्षम् अनुमानम् एतेह्यम्, औपम्यमिति, एभिर्हेतुभिर्य दुपलभ्यते तत् तत्वम्	कारण ते कृत (कोणाद्वारे निर्मित) नाही आहे.
3)	दृष्टान्त	दृष्टान्तो नाम यत्र मूखविदुषां बुद्धिसाम्य यो वर्ण्यं वर्णयति |	आकाश कृत् नाही आणि ते नित्य आहे.
4)	उपनय	उपनयो चोक्तं **स्थापना** व्याख्यायाम्	आकाश अकृत् आहे जसे पुरुष अकृत् आहे
5)	निगमन	निगमनं चोक्तं **प्रतिष्ठापना** व्याख्यायाम्	अतः पुरुष नित्य आहे.

- **वात्स्यायनोक्त परार्थानुसार - पंच अवयव**

1. जिज्ञासा 2. संशय 3. शक्यप्राप्ति 4. प्रयोजन 5.संशयव्युदास

हेतु

- **व्याख्या**
- साध्यसाधनम् हेतुः |
- पक्षावर साध्य सिद्ध करण्यासाठी दिले गेलेले प्रमाण / कारण म्हणजेच हेतु

- **हेतु प्रकार - 2 -** 1. सदहेतु 2. असद् हेतु (हेत्वाभाव, अहेतु)

1) सदहेतु –
- योग्य अनुमानाकडे घेवुन जाणारा हेतु म्हणजे सद्हेतु.
- जो हेतु यथार्थ असतो आणि आभास उत्पन्न करत नाही तो सद्हेतु.
- सद्हेतु प्रकार - **5** (किंवा हेतु गुण 5)

सद्हेतु प्रकार	**वर्णन**	**उदहारण**
पक्षेसत्वं	हेतु पक्षमध्ये असावा.	पर्वतावर धूम आहे.
सपक्षेसत्वं	हेतु सपक्षामध्ये असावा.	स्वयंपाकघरामध्ये धूम आहे.
विपक्षे असत्वं	हेतु विपक्षामध्ये नसावा.	जलाशयमध्ये धूम नसतो.
अबाधित विषयत्वं	हेतुंनी सिद्ध होणारा अनुमान प्रत्याक्षादी प्रमाणांद्वारा बाधित होवू नये.	पर्वतावर प्रत्यक्ष जावून पाहिले तरीही तिथे अग्नि दिसणार.
असत्प्रतिपक्षत्व	हेतु प्रतिपक्षाला असत् ठरवावा. (साध्यच्या विपरीत अर्थाला सिद्ध करणारे हेतुला प्रतिपक्ष म्हणतात.)	

2) असदहेतु
- पर्याय – न्या.द. – असदहेतु
  - त.सं.- दृष्ट हेतु अथवा हेत्वाभास
  - चरक – अहेतु – 3 प्रकार - 1. प्रकरणसम 2. संशयसम 3. वर्ण्यसम

- **हेत्वाभास**
- हेतुवत् आभासन्ते इति हेत्वाभासाः दृष्ट हेतवः | - तर्कसंग्रह
  - जो हेतु नसून सुद्धा हेतु समान प्रतीत होतो तो हेत्वाभास आहे.
  - असत्य अनुमान ज्या हेतुने होतो तो हेत्वाभास अथवा असद् हेतु असतो.
- अनुमितिप्रतिबंधक यथार्थज्ञानविषयत्वम हेत्वाभासत्वम् | - तर्कसंग्रह
  - अनुमितिला प्रतिबंध करणारे यथार्थ ज्ञानाचे विषयाला हेत्वाभास म्हणतात.

- **हेत्वाभास प्रकार - 5 (किंवा हेतु दोष)**
  1) सव्यभिचार (अनैकान्तिक हेत्वाभास)
  - सव्यभिचारं नाम यद् व्यभिचरणं यथा भवेदिदमौषधमास्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति | - च.वि. 8
  - ज्याचे व्यभिचरण असेल त्याला सव्यभिचार म्हणतात. अर्थात् निश्चित रूपाने एक गोष्ट न सांगता येणे.
  - उदा. – ही औषधि या रोगामध्ये कार्य करणार की नाही करणार?
  - जो आपल्या साध्यसोबत सर्वदा वर्तमान राहत नाही त्या हेतुला सव्यभिचार / अनैकान्तिक हेत्वाभास म्हणतात.
  - **सव्यभिचार / अनैकान्तिक हेत्वाभास प्रकार - 3**

    A) साधारण अनैकान्तिक
    - <u>तत्र साध्याभाववद् वृत्तिः</u> साधारणोऽनैकन्तिकः | - तर्कसंग्रह
    - स्थानमध्ये साध्याच्या अभावहेतुचे असणे, हे साधारण सव्यभिचार आहे
    - उदा. – ही गाय आहे कारण याला शींग आहेत. इथे 'शींग' साध्यमध्ये म्हणजे गायमध्ये सुद्धा असते आणि गाय व्यतिरिक्त अन्य पशुमध्ये (साध्याचे अभाव स्थान)मध्येही असते.

B) असाधारण अनैकान्तिक

- सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः | - तर्कसंग्रह
- जो हेतु फक्त पक्षमध्ये असतो व अन्य सपक्ष, विपक्षमध्ये नसतो, तो असाधारण हेत्वाभास.
- उदा.- शब्द् नित्य आहे, त्यामध्ये फक्त शब्दत्व असते. शब्दत्व शब्द व्यतिरिक्त अन्यत्र कुठेही नसतो.

C) अनुपसंहारि अनैकान्तिक

- अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी |
- जो हेतु अन्वय, व्यतिरेक आणि दृष्टान्त याव्यतिरिक्त असते त्याला अनुपसंहारी म्हणतात.
- उदा.- प्रमेय (ज्ञान) असल्याने सर्व काही अनित्य आहे.
- यात 'सर्व' हे पक्ष, 'अनित्य' हे साध्य, 'प्रमेय' हे हेतु आहे.

2) विरुद्ध हेत्वाभास

- साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्ध | - तर्कसंग्रह
- जो हेतु साध्य सिद्ध करायच्या ऐवजी साध्यचा अभावच सिद्ध करतो तो विरुद्ध हेत्वाभास असतो.
- उदा. - शब्द नित्य आहे कारण ते घटासमान उत्पन्न होतो.
- यात नित्य वस्तुची कधीही उत्पत्ति होत नाही. म्हणून इथे हेतु हा साध्य म्हणजे नित्यत्वाची सिद्धि न करता अनित्याची सिद्धि करतो. म्हणून हा विरुद्ध हेत्वाभास.

3) सत्प्रतिपक्ष

- साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः | - तर्कसंग्रह
- एक हेतुने साध्य सिद्ध करतेवेळी त्या पक्षावर साध्यचा अभाव सिद्ध करणारा हेत्वन्तर (दुसरा हेतु) उपस्थित होणे, हा सत्प्रतिपक्ष हेत्वाभास असतो.
- उदा. - यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् | शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत् | (जसा शब्द हा श्रावणत्वामुळे (ऐकू येण्याच्या गुणामुळे) नित्य आहे; तसेच शब्द हा कार्यत्वामुळे (निर्मित असल्यामुळे) घटाप्रमाणे अनित्य आहे.)

4) असिद्ध हेत्वाभास

- तत्र लिंगत्वेनासिद्धो हेतुः असिद्धः | - तर्कभाषा
- लिंगत्व रूपाने असिद्ध या अनिश्चित हेतुला असिद्ध हेत्वाभास म्हणतात.
- साध्य सिद्ध करण्यासाठी ज्या हेतुचा उपयोग केला जातो तो स्वत: सिद्ध न झाल्यास त्यातून उत्पन्न दोषाला असिद्ध हेत्वाभास म्हणतात.
- उदा. - छायाला त्याच्या गतिच्या आधारावर द्रव मानणे. पण यात छायाची गति द्रव्याच्या गतिवरच निर्भर असते. म्हणून छायामध्ये गति असणे स्वतः असिद्ध आहे.
- असिद्ध हेत्वाभास प्रकार - 3

A) आश्रय असिद्ध

- ज्या हेतुच्या आश्रयाचा (पक्षाचा) अस्तित्वच नसतो त्याला आश्रयासिद्ध म्हणतात.
- उदा. - गगनारविन्दं सरभि अरविन्दत्वात् सरोजाऽरविन्दवत् | - तर्कसंग्रह
- आकाशामधील कमळ हे तलावामधील कमळसारखे सुगन्धित असते.
- पण इथे आकाश (आश्रय) हे अस्तित्वरहित असल्याने तिथे कमळची उत्पत्ति होवुच शकत नाही. हे आश्रयसिद्ध हेत्वाभास आहे. अन्य उदा. – काकदन्त, शशश्रुंग इत्यादी

B) स्वरुप असिद्ध

- स्वरूपऽसिद्धो यथा - शब्दों गुणश्चाक्षुषत्वा | - तर्कसंग्रह
- जेंव्हा साध्य हे स्वरूप किंवा स्वगुण नसल्याने सिद्ध होवू शकत नाही तेंव्हा त्याला स्वरूपासिद्ध हेत्वाभास म्हणतात. यात साध्य सिद्धिसाठी हेतुच नसतो.
- उदा. - शब्द् गुण आहे कारण ते डोळ्यांनी पाहता येते.
- इथे शब्द् हे रूपात्मक गुण नसून श्रवणात्मक गुण आहे. म्हणून हे स्वरूपाऽसिद्ध हेत्वाभास आहे.

C) व्याप्यत्व असिद्ध

- सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वाऽसिद्धः | - तर्कसंग्रह .
- उपाधि सहित हेतुला व्यापत्वाऽसिद्ध म्हणतात.
- उपाधि म्हणजे जो साध्य (धूम)चा व्यापक असेल, आणि साधन (अग्नि)चा व्यापक नसेल.

5) बाधित हेत्वाभास

- यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः. स बाधितः |
- ज्या हेत्वाभासाच्या साध्यचा अभाव अन्य प्रमाणांद्वारे सिद्ध होतो त्याला बाधित हेत्वाभास म्हणतात.
- उदा . – अग्निमध्ये उष्णता नाही कारण ते द्रव्य नाही.
- इथे उष्णता न होणे हे साध्य आहे, पण अग्निची उष्णता प्रत्यक्ष स्पर्शनेन्द्रिय प्रमाणद्वारा सिद्ध होते.

- FlowChart

हेतु

सद्हेतु
- पक्षेसत्वं
- सपक्षेसत्वं
- विपक्षे असत्वं
- अबाधित विषयत्वं
- असत्प्रतिपक्षत्व

असद्हेतु
- चरकनुसार
  - प्रकरणसम
  - संशयसम
  - वर्ण्यसम
- तर्कसंग्रहनुसार
  - सव्यभिचार – साधारण, असाधारण, अनुपसंहारी
  - विरुद्ध
  - सत्प्रतिपक्ष
  - असिद्ध – आश्रय, स्वरूप, व्यापत्व
  - बाधित

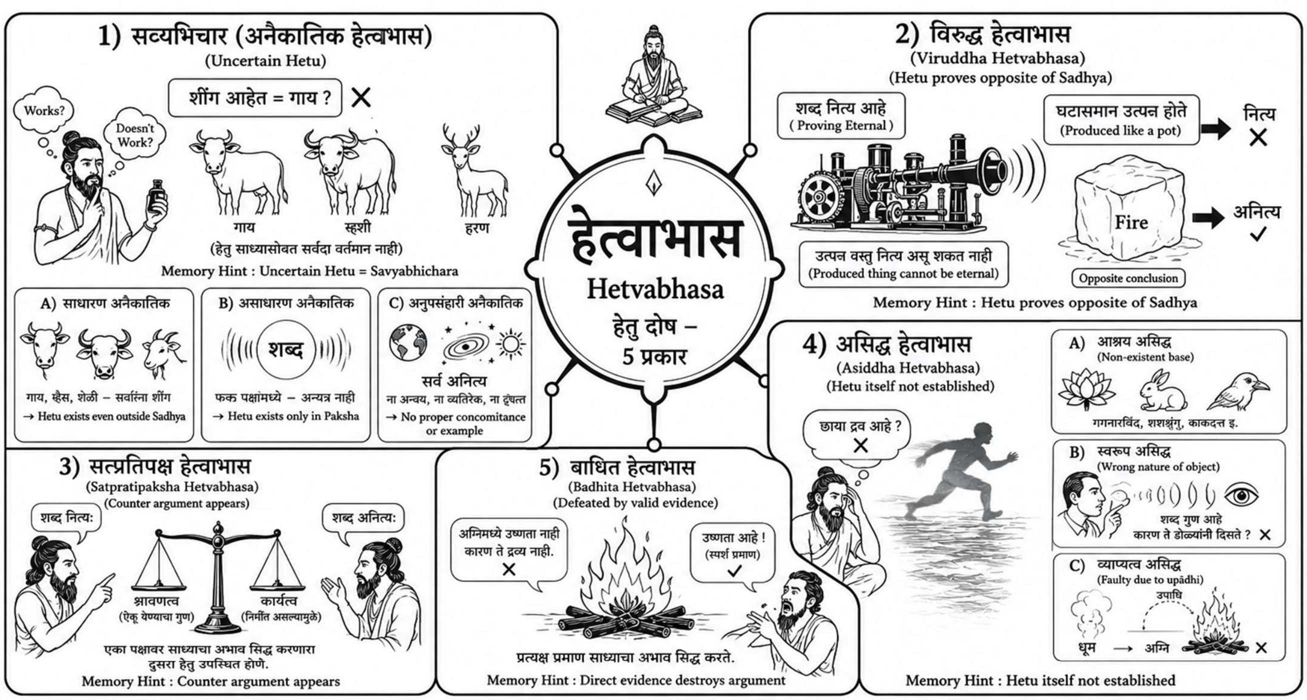

सूत्र स्मरण

यत्र हेतु दोषयुक्तः स हेत्वाभासः ।
पञ्च प्रकाराः स्मरणीयाः ॥

पंच्च हेत्वाभास – सारांश (Quick Memory Table)

क्रम	हेत्वाभास	इंग्रजी अर्थ	मुख्य लक्षण	स्मरण सूत्र (Memory Hint)	उदाहरण
1	सव्यभिचार (अनैकातिक)	Uncertain Hetu	हेतु साध्यसोबत निश्चित नाही	Uncertain	गाय = शींग ? , सर्व अनित्य
2	विरुद्ध	Opposite Proof	हेतु साध्याच्या विरुद्ध सिद्ध करतो	Opposite	शब्द नित्य कारण उत्पन्न होतो
3	सत्प्रतिपक्ष	Counter Argument	दुसरा हेतु साध्याचा अभाव सिद्ध करतो	Counter	शब्द नित्य (श्रावणत्व), शब्द अनित्य (कार्यत्व)
4	असिद्ध	Unproved Hetu	हेतुच सिद्ध झालेला नाही	Unproved	छाया द्रव आहे ? , गगनारविंद इ.
5	बाधित	Defeated by Evidence	इतर प्रमाणांनी साध्यचा अभाव सिद्ध	Defeated	अग्निमध्ये उष्णता नाही – (इंद्रिय प्रमाण)

स्मरण मंत्र

सव्यभिचारो विरुद्धश्च
सत्प्रतिपक्षोऽसिद्धता तथा ।
बाधितः पञ्चमः प्रोक्तः
हेत्वाभासः स्मृतः बुधैः ॥